

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

SZABARI VERA

TÖRTÉNETEK

A SOMLAI PÉTER GYŰJTEMÉNY BEMUTATÁSA

Amennyiben a *20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely* gyűjtemény-bemutatóinak elsődleges célja, hogy rávilágítson arra, milyen felhasználási lehetőségek rejlenek a korábbi kutatások anyagaiban, a Somlai gyűjteményben őrzött dokumentumok egyrészt tartalmuk, másrészt „típusuk” (interjúátiratok, előtanulmányok, monográfiák) alapján is kiváltképp alkalmasak erre. Történetek, ahogyan Somlai Péter írja, melyek „elfednek vagy éppen előhívnak egy másik történetet” (Somlai 2002:7), ahogyan persze e gyűjtemény bemutatása is egyszerre fed el és remélhetőleg hív elő számos történetet a hazai szociológia 1970–80-as éveiből.

Somlai Péter 1970-ben kezdett el tanítani az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Oktatói tevékenységét az akkor még a bölcsészkar keretein belül működő Szociológiai Tanszéken kezdte el, majd megalakulásától kezdve a Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ Elmélettörténet Tanszékének tagja, több éven át vezetője volt.¹ Jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Kar Professzor Emeritusa, és az ELTE Szociológia Doktori Iskola alapítójaként annak törzstagja. Kutatói munkássága szervesen illeszkedik oktatói tevékenységéhez, mindkettő a tágabb értelemben vett társadalmi és kulturális környezet megismerésére, elemzésére és éretlenítésére irányult. 1977-ben jelent meg első önálló könyve *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás* címmel (Somlai 1977). A szociológia elmélettörténete mellett fokozatosan került érdeklődésének középpontjába a család, a családi kapcsolatok, illetve a szocializáció társadalomtudományi kutatása. 1983-ban védte meg *A családi kapcsolatrendszer elmélete* című kandidátusi értekezést, mely *Konfliktus és megértés (A családi kapcsolatrendszer elmélete)* címmel 1986-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál. 1996-ban habilitált, majd egyetemi tanárrá nevezték ki. 1997-ben jelent meg *Szocializáció (A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folya-*

¹ Egyetemi tevékenysége nem korlátozódik csupán oktatási feladatokra. Somlai Péter többször vett részt tudományos diákköri konferenciák szervezésében, tanácsadó és bíráló testületeiben, éveken át az ELTE Társadalomtudományi Karán működő Doktori Iskolában a Szociálpolitikai Doktori Program vezetője volt.

mata) című könyve, amely az 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémián megvédett nagydoktori disszertációjának anyagát tartalmazza. Egyetemi munkája mellett tevékeny résztvevője a hazai és a nemzetközi szakmai életnek is,² jelentős szerepet játszik a hazai szociológus és szociálpszichológus kutatók szakmai támogatásában. Iskolateremtő tevékenységét jelzi, hogy 2002-ben *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon* című könyve mellett 2007-ben az ő szerkesztésében jelent meg az *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről* című kötet (Somlai 2007), amely a témában tevékenykedő fiatal kutatók munkáit mutatja be. Életpályájából ad idéletet a *Társas és társadalmi* című könyve, amely társadalmunk jellemző vonásait ábrázolja (Somlai 2008). 2013-ban ismét a család témájához visszatérve jelentette meg *Család 2.0.: Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig* című könyvét (Somlai 2013).

Somlai Péter gazdag kutatói tevékenységéből az archívumunkban őrzött ún. Somlai gyűjtemény két egymással összekapcsolódó kutatás – az első a *Húsz év*,³ a második a *Kiilleszkedési zavarok*⁴ című vizsgálat – (rész)anyagait, összesen több mint 700 dokumentumot, túlnyomórészt interjú-átiratokat tartalmaz. A *Húsz év* című kutatás – a magyarországi családi kapcsolatok empirikus vizsgálata – önmagában is több részből álló gyűjtemény: „A *Húsz év* történetét úgy kezdtük el tanítványaimmal 1977-ben, hogy néhány budapesti család tagjait rávettük arra, beszéljenek múltjukról és jelenükről, hétköznapijaik menetéről és ünnepnapjaikról, otthonukról, anyagi forrásairól és személyes világukról” (Somlai 2002: 7). A Somlai Péter vezetésével szerveződő kutatás kezdetben egyszeri felmérésként indult, amit az 1980-as és 1990-es évek végén megismételtek, így végül az eredetileg felkeresett családok életét három évtizeden keresztül követték. Ezután következett a *Kiilleszkedési zavarok* című kutatás, mely a család mellett már a szocializáció egyéb intézményeire, elsősorban az iskola, illetve a kortárs csoportok szerepére fókuszált. E bemutatás elsőként a *Húsz Év*, majd a *Kiilleszkedési zavarok* című kutatást ismerteti főként a témaválasztás, a vizsgálati módszer és az elérhető dokumentumok tükrében.

A CSALÁD MINT TÉMA

Az ugyancsak az archívumban őrzött 2011-es, Somlai Péterrel készült interjú szerint 1976-ban egy Bochumban töltött ösztöndíj után hazatérve körvonalazódott számára, hogy családszociológiával fog foglalkozni. Az elhatározásban apósa, Mérei Ferenc pedagógus, pszichológus, a gyermeklélektan meghatározó hazai művelője is szerepet játszott:

„76-ban, Bochumból hazatérve határoztam el, hogy családszociológiával fogok foglalkozni. Abban, hogy családszociológiával kezdtem el foglalkozni, a tanulmányaimon kívül fontos szerepe volt Mérei Ferencnek. Mérei az apósom volt, nagyon nagy hatással volt a gondolkodásomra. Az ő kollégája és a család ba-

2 Hosszabb ideig szerkesztette a *Szociológiai füzetek* című kiadványsorozatot, tagja az *Esély* és a *Társadalomkutatás* szerkesztőbizottságának. Többször tanított külföldi egyetemeken, 1986-ban fél évig a Purdue Egyetemen (USA), 1992-ben pedig ugyancsak fél évet a Hamburgi Egyetemen. 1996-ban a *Bellagio Study and Conference Center*-ben (*Rockefeller Foundation*) írt monográfiát a szocializáció elméletéről. Az 1990-es években előadásokat tartott a Brno Masaryk Egyetemen, a Bécsi Egyetemen, a Kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen. 1999–2001 között elnöke volt az MTA Szociológiai Bizottságának. 1994–1998 között elnökségi tagja volt a CFR (Center for Family Research)-nek – a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családkutatási Központjának. Tagja több hazai és nemzetközi tudományos bizottságnak és társaságnak, többek között a Magyar Szociológiai Társaság elnökségének, az MTA Szociológiai Bizottságának. Szakmai tevékenységének elismeréseként 1998-ban elnyerte a Széchenyi Professzori Ösztöndíjat, 2008-ban pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését kapta meg.

3 A kutatás lezáró tanulmányait lásd Somlai 2002.

4 A kutatás nyomán született tanulmányokat lásd Somlai 1989.

rátja volt Peter Schömbach, annak a Szociálpszichológiai Tanszéknek a vezetője, amely meghívott engem Bochumba.” (409_08_01_17_2)

Az 1970-es években létrejöttek a hazai szociológia alapvető intézményi keretei: volt akadémiai kutató-intézete, folyóirata, tudományos társasága, sőt egyetemi tanszéke is. Ugyanakkor az 1960-as évek lendülete, kritikai miliője átalakult, a szociológia elindult a professzionalizálódás hazai útján, ami az intézményi keretek megszilárdulása, a szakszociológiák kialakulása mellett, egyben a bezáródást, a közszociológiai (kritikai) szerep visszaszorulását is jelentette. Ebben az időszakban már olyan „tapasztalatokkal” rendelkeztek a hazai társadalomtudósok mint a filozófus per, a Szelényi Iván és Konrád György elleni fellépés, illetve ezzel összefüggésben a szakmai szolidaritás hiánya (Szabari 2015). E közegben talán nem meglepő, hogy a család mint téma előtérbe került. Somlai maga is úgy emlékezett vissza, hogy ez a téma nem jelentett „veszélyt” a korabeli átpolitizált szociológiai közegben (409_08_01_17_2).⁵

Tulajdonképpen az egész vizsgálat jól tükrözi az 1970-es évek végi hazai szociológia mindennapjait: például, hogy ekkor még az egyetemeken a kutatás és oktatás szorosan összekapcsolódott, így ez esetben is a vizsgálat keretét egy egyetemi szeminárium, a bölcsészkaron tartott ún. speckoll (speciális kollégium) jelentette, amire több szakról jártak hallgatók. Békés Ágnes, Berey Katalin, Domonkos János, Lőrincz Judit, Orlóci Edit, Pais Viktória, Sebes Anna, Somorjai Ildikó, Varsányi Erika és Zsár Anna több évtizeden keresztül vettek részt, Aczél Ágnes, Győrik Edit, Kassai Melinda, Marczali Ferenc, Láng Katalin, László Klára, Léderer Pál, Mózes Lajos, N. Tóth Zsuzsa, Pető Éva, Révész Anna, Tausz Katalin és Vári Zsuzsa pedig egy-egy kutatási fázisban kapcsolódtak a kutatáshoz (Somlai 2002).

MÓDSZER ÉS ELMÉLET

A professzionalizálódás jegyében az is „benne volt a levegőben”, hogy empirikus kutatást kell csinálni és statisztikai elemzésekkel alátámasztani a kutatások következtetéseit (409_08_01_17_2). A terepmunka Budapest, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Baranya megyékben zajlott 1977 és 1999 között. A kutatási módszer – a korszakra jellemzően – nem előre eltervezett konkrét szabályok szerint, hanem a hallgatókkal folytatott közös munka során formálódott, ezt a módszertani eljárást a szerző az 1979-es *Családmonográfiák* című könyvében részletesen be is mutatja (Somlai 1979). A terep kiválasztása szintén a diákokkal folytatott egyeztetések eredményeként alakult ki:

„77-ben budapesti családokkal kezdtük el a kutatást, ’78-ban Balassagyarmaton és Nógrád megyében voltunk, azt hiszem 79-ben mehettünk le Karcagra és környékére és ’80-ban volt Pécs, Pécsvárad. Tulajdonképpen ezen a négy helyszínen kutattunk. Akkor persze még nem tudtam, hogy ugyanezeket a családokat nagyrészt ugyanazokkal a munkatársakkal föl fogjuk majd keresni a 80-as évek közepén másodszor, és a 90-es évekbe harmadszor. Tehát ez négy helyszín: Budapest, Nógrád megye és Balassagyarmat a második, Karcag és környéke a harmadik, Pécs és Pécsvárad a negyedik, részben azért lettek, mert igyekeztem mindenféle településtípust megtalálni, részben pedig gyakorlatias okok miatt mindig olyan helyekre mentünk, ahol volt egy támpontunk, egy vezetőnk. Ilyen volt Balassagyarmaton egy Kapros

⁵ Hasonló érv egyébként másoknál is elhangzott, például Andorka Rudolf esetében is fontos szempont volt a látszólagos „politikamentesség” pl. a történetpszichológiai vizsgálódások esetében (Andorka 2006).

Márta nevű néprajzos;6 Karcagon Őrsi Julianna, ugyancsak néprajzos; Pécssett és Pécsváradon pedig a Varsányi Erika, aki szociológiát és szociálpolitikát tanult.” (409_08_01_17_2)

A kutatás nem csupán közös munkát, hanem együttgondolkodást jelentett. A kutatócsoport a terepmunka idejére, kb. egy hétre leköltözött a helyszínre. A családok kiválasztásában nem a szigorúan vett reprezentativitás játszott szerepet: a kutatás alapkérdését már akkor is – a Somlai Péter későbbi kutatásaiban szintén jelen lévő problematika – a nemzedékek közötti viszony, a családi kapcsolatok változásának mintázata adta. A kiválasztott budapesti családok elsősorban a diákok ismerőseinek az ismerősei lettek. Ezzel próbálták meg feloldani azt a problémát, hogy ne legyenek a kérdezők és kérdezettek túl közeli ismerősök, ugyanakkor a család „beengedje” a diákokat, tagjai megnyíljanak előttük. A feladat tehát az volt, hogy „olyan családot keressenek, aki az ismerős ismerőse, és ahol több generáció él még, és tudnak arról beszélni nekik, hogy hogyan alakultak a kapcsolataik”. „Mindenkinek egy ilyen családot kellett találnia Budapesten vagy Budapest környékén. [...] Azt kértem, hogy a családok sokfélék legyen, és elég sokfélék lettek. Az szóba nem jöhetett persze, hogy statisztikai értelemben reprezentativitás legyen.” (409_08_01_17_2)

A diákok rendszeresen látogatták a családtagokat, beszélgettek velük, és ami talán még fontosabb volt ebben a kutatásban, hogy figyelniük kellett az egyes egyéneket, illetve az egyének egymáshoz fűződő kapcsolatait. Elsődlegesen azt, hogy léteznek-e, és ha igen, milyenek a családtagok közös tevékenységei. A kutatás újítása a családon belüli koalíciók, illetve ezen belül a destruktív és konstruktív konfliktusok kutatása lett.

„Az elmélet közben alakult. Az elmélet arra vonatkozott, hogy változnak a családi kapcsolatok, és már az elejétől fogva felfedeztünk a kapcsolatalakulásnak néhány olyan jellemzőjét, ami nem nagyon szerepelt a szakirodalomban, szóval ennyiben újnak számított. Ilyen volt például a koalíció. Koalícióelméletek már akkor is, nemcsak a racionális döntéselméletben, hanem más elméletekben voltak, de végül nem ez lett a tárgya általában a családszociológiának. Szóval a családszociológiában a családokon belüli koalíciót nem nagyon vizsgálták. Pedig ez borzasztó fontos. Ugyancsak ilyenek voltak a közvetítő szerepek. Ugye mi itt egy tipológiát állítottunk fel a különböző közvetítőkről, az se nagyon szerepelt. És főleg az egésznek az a szemlélete, hogy a konfliktus, a családi konfliktus az nem valami eleve destruktív dolog, hogy vannak persze destruktív konfliktusok, de vannak konstruktív konfliktusok is és hogy a családi konfliktus hozzátartozik a családok mindennapjaihoz, és azt kell vizsgálni, hogy a konfliktus és megértés folyamatai, azok hogyan alakulnak. Tulajdonképpen ez volt a tárgya ezeknek az esettanulmányoknak.” (409_08_01_17_2)

Ezt a problematikát négy kitüntetett területen vizsgálták, ezek közül az első, az otthon, a tér, a család tere volt. Ebben az esetben pl. a diákok lerajzolták minden egyes lakás alaprajzát, leírták, mi van a lakásban, milyen helyiségekre és hogyan tagolódik, ki lakik bennük, vannak-e közös vagy külön terek, s azok miként funkcionálnak. A második kiemelt megfigyelési egység az időre fókuszált. A diákok lejegyezték, hogyan tagolódik a családtagok napi tevékenysége reggeltől estig, mindez hogyan alakul a hétköznapiakon és az ünnepnapokon. Itt is fontos szempontként jelent meg, hogy mit csinálnak közösen, illetve külön a család tagjai. Ebben Somlai követte Szalai Sándor időmérleg vizsgálatának koncepcióját, ami érdekes struktúrát teremtett a generációk tevékenységvizsgálatához. A harmadik az ún. erőforrások területe lett, ami elsősorban pénzügyi erőforrást jelentett. A felmérés arra vonatkozott, hogy a családban közösen vagy külön-külön kezelik-e ezeket a (pénzügyi)

6 Kapros Márta akkor a balassagyarmati Palócz Múzeumban dolgozott.

erőforrásokat; amennyiben közösen, akkor ki vagy kik rendelkeznek a családi kassza felett. A negyedik fókuszpont pedig a család külső kapcsolataira vonatkozott: arra, hogy közös vagy „külön” (külső) barátai vannak-e a családtagoknak.

A kutatás talán legérdekesebb módszertani elve szerint az alapvető technika nem az interjú, hanem a klasszikus hagyományokat (lásd pl. Jahoda–Lazarsfeld–Zeisel 1999) követve a látogatás és a megfigyelés lett. Ennek megfelelően a gyűjtemény anyagai között nagyon gazdag leírásokat találhatunk a családok fizikai környezetére vonatkozóan, illetve az interjúkban elhangzottakat a megfigyelő személyes tapasztalatai is gazdagítják. A félig strukturált interjúk pedig ezen összetett folyamat egyik elemeként jelennek meg, melyben a kérdezők elsősorban a fent említett négy területre fókuszáltak. Az interjúk jelentős része nem hangfelvétellel, magnetofonra készült, és nem utólag gépelték le, hanem külön módszert dolgoztak ki a rögzítésre. Az interjú készítőjének kulcsszavakat kellett az interjú közben megjegyeznie vagy leírnia, amiről később eszébe jutott a beszélgetés adott eleme.

„Napközben én mentem hozzájuk konzultálni. Nagyon fontos volt a konzultáció. Amikor leírta valaki az előző napi látogatását – táskagépekkel utaztunk –, akkor azt én elolvastam és kérdéseket tettem fel neki, hogy pl. a térbeli feloszlás hogyan néz ki, hogy a nyári konyhát mikor építették, meg miért, hogyan. Vagy pl. hogy miért nem kérdeztél rá, hogy voltak-e nyaralni... Szóval irányítottam a beszélgetéseket oly módon, hogy előzetesen megbeszéltük, megterveztük a másnapi látogatást. De nemcsak egy interjút terveztünk meg, hanem az egész látogatást. Tehát, hogy mit figyeljen meg, és mire kérdezzen rá.” (409_08_01_17_2)

Egy családnál kb. egy hetet töltött egy diák, egy héten keresztül mindennap ott voltak az adott családnál, délután pedig konzultációk folytak és leírták az interjúkat.

A DOKUMENTUMOK

A gyűjtemény döntő részben a terepen készült interjúk átiratát tartalmazza. Ahogyan azonban a fent leírt módszerből következik, egy családról több dokumentum (beszámoló, jegyzőkönyv, megfigyelési napló, családfa, interjúátirat, előtanulmány, monográfia) is készült. Nem minden esetben, de az őrzött dokumentumok többségében jól látható, hogy a kérdező első alkalommal egy általánosabb leírást készít a családról, például megnevezi a családtagokat, azok születési évét, foglalkozását, illetve a közöttük lévő rokoni kapcsolatokat, házasságkötések, válások évszámait, gyermekek születési adatait, válás esetén az újabb lakóhelyeket. Például:

„Kovács Béla (1948) melós a malomban

Varga Mária (1948) gyors- és gépíró a malomban

Balogh Marianna (1970)

Varga Mária Kiss Lászlóval 1968-ban kötött házasságot, 1977-ben váltak el. A házasságból ez az egy gyermek született, akit édesanyja nevel.

Kovács Béla első házasságát Balogh Juliannával 1973-ban kötötte. Egy gyermekük született 1974-ben Kovács Tamás, 1975–76-ban váltak el, a gyermeket azóta édesanyja neveli.” (409_11_1_Aa1k0va)7

7 A tanulmányban szereplő idézetek mindegyikében az eredeti neveket megváltoztattam.

A következő dokumentumok pedig egy-egy családdal készült interjú átiratát tartalmazzák. A fenti példa esetében tehát külön interjú-átirat szól a feleség, illetve a férj kapcsolatairól, a jelenlegi és a korábbi házasságukról, gyermekeikhez, illetve egymás gyermekeihez, szüleikhez fűződő viszonyukról. A család minden esetben tágra értelmezett: például válás esetén a megkérdezettek között szerepelnek a volt és jelenlegi házastársak, azok szülei, esetleg testvérei, amennyiben elég idősek a gyerekek is. Volt olyan eset, amikor egy-egy családtag már elköltözött az adott településről, a kutatás során őket szintén igyekeztek felkeresni. A kutatás anyagai számos esetben tartalmazzák családfa leírásokat is. Egy-egy család anyagát általában egy részletesebb összefoglaló, előtanulmány, majd egy családmonográfia zárja.

A dokumentumok családonként, településenként és évszámokként is megtalálhatók a gyűjteményben, eredetileg egy család egy kutatóhoz (sok esetben magához az interjú készítőjéhez) tartozott. A későbbi felhasználók számára nagyon hasznos dokumentumok lehetnek az ún. kutatási naplók, jegyzőkönyvek, melyek több család esetében megtalálhatók a gyűjteményben. A Tiszaigari Molnár család esetében pl. a kutatási napló (409_11_1_si1k01mo.doc) rögzíti az interjú készítőinek nevét, a meglátogatott család tagjainak viszonyát a gyermekek, házastársak esetében, illetve a kutatás pontos menetét, a család kiválasztásának szempontjait – lásd pl.: *„Lehetőleg sokgyermekes, egykori cseléd család legyen, ahol még három vagy négy generáció tagjai is élnek”* (409_11_1_si1k01mo.doc) –, az első találkozás rövid leírását, az interjúk időpontját, résztvevőit, és a körülmények tömör összefoglalását.

Az első kutatási anyagból született meg a *Konfliktus és megértés* című könyv, mely 1986-ban jelent meg (Somlai 1986). A kutatás azonban tovább folytatódott, amely a dokumentumokban is jól látható, így egyes összefoglalók, monográfiák több éves családtörténeteket ölelnek fel, mint például a Tiszaigari Horváth család leírása.

„1979 januárjában került sor az első hosszabb terepmunkára Tiszaigarban. A Horváth családot többször megkerestem, résztvevő megfigyelés és a család minden egyes tagjával történt beszélgetés alapján írtam meg a családmonográfiát. A kiterjedt család másik része Besenőtelken él. 1979 tavaszán és nyár végén felkerestem őket is, az itt készített interjúk anyagát is feldolgoztam családmonográfiában.” (409_11_1_Lj2kmore)

A FOLYTATÁS

A beszámolóból kiolvasható, hogy a kapcsolat nem korlátozódott pusztán a megfigyelésre és interjúzásra, a kutatás résztvevői sokszor konkrét segítséget is nyújtottak a családnak. *„Időnként használt ruhát küldtem csomagban Horváth Kálmánné, Róza néni és a vele élő családtagok részére, valamint a Péter családnak: Vallusnak és gyerekeinek.”* Ez a szerepvállalás az 1970-es, 80-as évek társadalomkutatói szemléletében általánosnak tekinthető. Az értelmiségi felelősségvállalás, tenni akarás számos kutatás egyik alapvető mozgatója vagy éppen kísérője volt.

„1987 januárjában került sor az újabb terepmunkára, melynek keretében a Horváthné, Lakatos Rózával együtt élő családtagokkal beszélgettem, Terivel, Jósikával és a most már 12 éves Robikával. A Péter-család tagjaival is készítettem interjút, s egy rövid látogatás és beszélgetés erejéig a Tiszaörsön élő Horváth Istvánt, Róza néni legidősebb fiát is megkerestem.” (409_11_1_Lj2kmore)

Ahogy a kutatás folytatására lehetőség nyílt külön érdekessége az anyagoknak, hogy az egykori tanítványok, kutatók vállalták az újbóli terepmunkát.

„Szívesen kötélnek álltak, gondold el, hogy egy hétig egy családnál vizsgálódsz, annyira megismered őket, meg kíváncsi vagy rájuk, hogy mi történt velük, hogy nagyon szívesen visszamész. Így is lett, ugyanők mentek vissza. Volt egy-egy kivétel, nem tudott valaki ebben részt venni, de a legtöbben vállalták. Aztán jött a rendszerváltás, és a rendszerváltás után még egyszer meg tudtam ezt ismételni, annak nagyon örültem, hogy akkor is sikerült. Teljesen megint ugyanazok, ugyanoda.” (409_08_01_17_2)

A terepunta összesen három alkalommal zajlott, azonos módszerrel, azonos szempontok szerint, főként azért, hogy az eredmények összehasonlíthatóak legyenek.

Ami a hiányosságokat illeti, arról Somlai így nyilatkozik:

„Időközben rájöttem néhány dologra, amit meg kellett volna már a legelején csinálni, csak hát kimaradt. Például nagyon hiányolom, hogy nem voltak olyan kérdések, amik a háztartásstatisztikai összehasonlításokat lehetővé tették volna. Azt is tudom, hogy nem akartam nagyon ilyesmit, inkább azt akartam tudni, hogy mennyire együtt és mennyire külön. De ez nem háztartásstatisztika. De utólag világossá vált, hogy ez nagyon jó lett volna, egy ilyen összehasonlítás. Szóval tudom, hogy mi az, amit ma másképp csinálnék, ha újra kezdeném.” (409_08_01_17_2)

KIILLESZKEDÉSI ZAVAROK (1989)

A gyűjtemény másik nagyobb egysége, ami több szálon is szorosan kapcsolódik a *Húsz év* című kutatáshoz, a *Kiilleszkedési zavarok* címet viseli. E kutatás anyagai közül a gyűjtemény kb. 80 dokumentumot őriz.

A kutatás az úgynevezett TS (társadalomtudományi) programok keretében zajlott, szintén egyetemi hallgatók aktív részvételével. A TS kutatások az OKKFT (Országos Középtávú Kutatási Terv) részeként különböző területekre koncentráltak. *„Az OKKFT TS jelű programjai olyan problémákkal foglalkoznak, melyek megoldása különböző tudományterületek együttműködését, s ehhez számos minisztérium, főhatóság felügyelete alá tartozó kutatóhely tervek szerinti együttműködését igényli. Az alapkutatások végzéséhez elkülönített forrásokból pályázati úton nyerhetnek támogatást a kutatók. Az odaítélés döntő kritériuma a várhatóan magas tudományos színvonal”* (MSZMP KB APB, 49). A kutatás nyomán született esettanulmányokat Somlai tanítványai: Bólyai János, Dávid Judit, Fodor Éva, Nagy Zsuzsa, Skultéty Zeme, Szabó Györgyi, Szűcs Marianna és Varsányi Erika írták (Somlai 1989).

A kutatás témája a gyerekkori szocializáció, ami a korábbi családszociológiai vizsgálat folytatásának is tekinthető. A „kiilleszkedés” kifejezés alatt ugyanis Somlai a gyermeki, szoros kapcsolatokból azt a személyes autonómiához vezető folyamatot érti, mely során a családi kötelékből a gyermek az iskola és a kortárs csoport „terepén” egyre önállóbbá válik; vagyis a család továbbra is fontos kutatási terület maradt, ugyanakkor hasonló hangsúllyal jelent meg mellette az iskola és a kortárs csoport.

„Egy nagyon szűk keresztmetszetnek éreztem, hogy csak a családdal foglalkozom és izgatni kezdett a gyerek, a gyermeki lét. Kaptam egy fölkérést a 90-es évek elején, hogy írjak arról, hogy mi történt a gyerekekkel a rendszerváltás nyomán. Szóval, hogy mennyire más gyerekek lenni Magyarországon mondjuk 93-ban, mint volt 83-ban. És amikor elkezdtem gondolkodni, meg anyagot gyűjteni egy cikkekhez, akkor

rájöttem, hogy a gyerekkori szocializáció vizsgálatában, persze a család az elsődleges, de rögtön utána jön a kortárscsoport, meg az iskola. És azokról én nagyon keveset tudok. Szóval így alakult ki az érdeklődésem a szocializáció iránt. Csináltam egy ugyancsak empirikus kutatást, amiből lett a kiilleszkedési zavarok, ahol már a gyerekekből indultunk ki. Nem a család volt az alapegység, hanem a gyerek. Elmentünk a gyerek családjába, és beszéltünk a szülőkkel, de ugyanígy elmentünk az iskolába is, és beszéltünk az osztályfőnökkel, sőt elkaptuk a gyerekek barátait is. Szóval a kortárscsoport, az iskola és a család együtt. Ebből aztán esettanulmányok készültek, melyek tanulságait a Szocializáció8 című könyvemben írtam meg.” (409_08_01_17_2)

Somlai ebben a szocializációt úgy értelmezi, mint ami két lényeges területre oszlik. Az egyik a kulturális sík, mely az átöröklétsről, a másik a társadalmi, mely a beilleszkedésről szól. A vizsgálat e kettős folyamat egyénben történő összekapcsolódására koncentrált. A kutatás ezért elsősorban az „*általános iskolai 7. osztályos gyerekekről, családjukról, iskolai életükről és kortársi kapcsolataikról*” szólt (Somlai 1989:3). Ezen keresztül azonban lehetőség nyílt rávilágítani a szocializáció szabályszerűségeinek és torzulásainak intézményi mechanizmusokban rejlő forrásaira is. Az alapkonceptió „érdeme”, hogy a szocializációt nem pusztán „alkalmazkodásként” értelmezte, hanem olyan folyamatként, melyben az egyén „*maga is teremti a társadalmat és intézményeit*” (Somlai 1989:5). „Torzulást” pedig nem csupán ott feltételezett, ahol a beilleszkedés zavarai láthatóan megnyilvánultak, hanem ott is, ahol a túlzott konformitás gátolta az egyén kellő autonómiáját. Vagyis mindkét kutatás arra törekedett, hogy az evidenciaként kezelt pozitív (beilleszkedés, illetve konfliktusmentesség), illetve a negatív (konformitás hiánya, konfliktus) jelenségeket mélyebben elemezze és megmutassa esetleg épp ellentétes hatásait is.

Ahogy az első kutatás esetében, e gyűjteményrész anyagai között szintén megtalálhatóak interjúátiratok, háttértanulmányok, tanulmányok, jegyzetek, jegyzőkönyvek, melyek jól követhetővé teszik a kutatás történetét és módszertanát. A gyűjtemény dokumentumai a gyerekek szerint tagolódnak. Egy gyermek esetében készült interjú a szülőkkel, tanárokkal, oktatókkal, amennyiben volt, segítő pedagógusokkal, valamint magával a gyermekkel és barátaival, osztálytársaival. A korábbiakhoz hasonlóan a kutatás alapvetően félig strukturált interjúkból állt, melyeket elsőként magnóra rögzítettek, majd egy tartalmi összefoglalót készítettek. A gyerekekkel készült interjúk alapvető kérdései: kit vinnének magukkal egy Föld körüli utazásra, vagy lakatlan szigetre, kivel oldanának meg problémákat, kivel osztanák meg örömeiket, bánatukat, stb. Az interjúk mellett készültek ún. szociometriai felmérések is, melyben az osztályközösségen belül a gyermekek helyét, szerepét mérték fel.

Ahogy azt a kutatási beszámolóból megtudhatjuk, mely szintén része a gyűjteménynek, a kutatás koncepciója szerint egy-egy „problémás” gyermek mellett egy-egy hasonló háttérű, nem problémás kontrollgyerek is a kutatás részét képezte volna, de ez az elképzelés a gyakorlatban megvalósíthatatlannak bizonyult, ugyanis folyamatosan derült fény az ún. nem problémás gyerekek fejlődését nehezítő különböző zavarokra. A kutatási beszámoló érdeme, hogy ezt és az ehhez hasonló információkat, így a kutatási koncepció módosításait is tartalmazza.

8 Somlai 1997.

LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK – „A KÖVETENDŐ PÉLDA” (CSEH-SZOMBATHY 1990:76)

A Somlai Péter által folytatott kutatások és az archívumban őrzött anyagok ma is aktuális kutatási kérdésekre fókuszáltak. Hiszen napjainkban legalább annyira érvényes kutatási terület a családtagok közötti viszony, a gyermek szocializációs folyamata mint 30–40 évvel ezelőtt. Ezek mellett azonban az is érdekes kérdés lehet, hogy az azóta eltelt időszak, a megváltozott társadalmi, gazdasági és intézményi keretek valóban jelentős változás hoztak-e ezekben a primer, alapvető emberi kapcsolatokban, illetve az intézményi változások milyen hatással jártak a gyermekek szocializációs folyamataira.

A nyilvánvaló lehetőségek mellett azonban szeretném felhívni a figyelmet az anyag másik hatalmas érdemére: a kutatások menetére, szerkezetére, mely követendő példa lehetne napjaink egyetemi oktatási gyakorlatában is. A kutatások ugyanis egy-egy szeminárium, illetve szakkollégiumi kurzus keretén belül valósultak meg, ahol a diákok aktív részesei lehettek magának a tudás előállításának, illetve az oktatásnak is. Somlai Péter együttkutatásának eredményeként a korábban megszokottnál sokkal mélyebb, közösen létrehozott tudás alakult ki a diákokban: *„Lényeges, hogy az egyes hallgatók munkái kapcsolódjanak egymáshoz, mert ezáltal válhat minden szemináriumi foglalkozás egymás képzésének és az önképzésnek eszközévé”* (Cseh-Szombathy 1990:76). S bár szintén akadnak hasonló törekvések napjainkban (lásd pl. Kovács–Vidra–Virág 2013), a hazai szociológiai egyetemi oktatása, valljuk be, nem ebben az irányba halad; pedig az önálló gondolkodói és kutatói attitűd kialakulásához elengedhetetlen lenne e gyakorlat követendő példává válása.

FORRÁSOK

- A „Horváth” család. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Somlai Péter gyűjtemény: 409_11_1_Lj2kmore.
- László K. – Léderer P. – Somorjai I.: Kutatási napló: „Molnár” család. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Somlai Péter gyűjtemény: 409_11_1_si1k01mo.doc
- Somlai Péter (Interjú). 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Szociológiai történeti interjúgyűjtemény: 409_08_01_17_2
- „Kovács” Zsigmond – első látogatás. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Somlai Péter gyűjtemény: 409_11_1_Aa1k0va

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (2006) „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal. <http://andorka.web.tarki.hu/eletrajz.html>.
- Cseh-Szombathy L. (1991) Követendő példa: a „Kiilleszkedési zavarok” című kutatási összefoglaló. A kutatást vezette Somlai Péter. *Replika* 3. szám, 76–79.
- Jahoda, M. – Lazarsfeld, P. F. – Zeisel, H. (1999) *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól. Társadalom & történet*. Budapest: Új Mandátum.
- Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (2013) *Kint és bent: Lokalizáció és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan.
- MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság iratai 1962–1989. [http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOLMSZMPKB__APB_1985/?pg=633&layout=s&query=SZO%3D\(Ts\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/MOLMSZMPKB__APB_1985/?pg=633&layout=s&query=SZO%3D(Ts)).
- Somlai P. (1977) *Hivatalnokai szervezet és intenzív iparosítás*. Budapest: Akadémiai.
- Somlai P. (1986) *Konfliktus és megértés. (A családi kapcsolatrendszer elmélete)* Budapest: Gondolat.
- Somlai P. (1989) *Kiilleszkedési zavarok. Kutatási összefoglaló*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- Somlai P. (1997) *Szocializáció, a kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina.
- Somlai P. (2002) *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum.
- Somlai P. (szerk.) (2007) *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág.
- Somlai P. (2008) *Társas és társadalmi*. Budapest: Napvilág.
- Somlai P. (2013) *Család 2.0.: Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág.
- Szabari V. (2015) Egy tanszék létrehozása az 1970-es évek Magyarországon. In Szabari V. – Takács E. – Pál E. (szerk.) *Vita Publica*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 206–217.